

JAN SNOPKO

Uniwersytet w Białymstoku

ORCID: 0000-0002-5154-795X

POLITYKA WŁADZ NIEMIECKICH NA OBSZARACH OKUPOWANYCH I ADMINISTROWANYCH PRZEZ OBER-OST W LATACH I WOJNY ŚWIATOWEJ (NA PRZYKŁADZIE BIAŁEGOSTOKU I GRODNA)

W listopadzie 1918 r. jedynie część ziem polskich mogła cieszyć się niepodległością. Północno-wschodnie obszary przedrozbiorowej Rzeczypospolitej pozostawały nadal pod okupacją niemiecką. Białostoczczyzna, Grodzieńszczyzna, Suwalszczyzna czy Wileńszczyzna musiały oczekiwać na niepodległość jeszcze kilka miesięcy. Wiązało się to z sytuacją wojskowo-polityczną w tej części Europy, w której Niemcy dysponowały poważnymi siłami wojskowymi, ciągle zachowującymi dyscyplinę i zdolność bojową.

Należy też zaznaczyć, że system okupacyjny na obszarze podległym Głównodowodzącemu na Wschodzie (*Oberbefehlshaber Ost* – w skrócie *Ober-Ost*) był dużo bardziej represyjny i uciążliwy dla mieszkańców niż w centralnej Polsce. Na terenie Generalnego Gubernatorstwa Warszawskiego, podległego gen. Hansowi von Beselerowi, miały miejsce pewne ustępstwa wobec Polaków ze strony władz niemieckich (otwarcie w Warszawie uniwersytetu i politechniki z polskim językiem wykładowym, polonizacja administracji i sądownictwa, obchody niektórych rocznic narodowych), o czym na okupowanych obszarach na Wschodzie można było jedynie pomarzyć.

Dotychczas uwaga polskich historyków skupiała się głównie na systemie okupacji niemieckiej i austriackiej, funkcjonujących na terenie Królestwa Polskiego, pomijano natomiast inne reżimy okupacyjne – zarówno niemiecki na ziemiach położonych na wschód od Królestwa, jak i rosyjski w Galicji i Prusach Wschodnich¹. W związku z tym

¹ Okupację austriacką najszerzej przedstawił J. Lewandowski, *Królestwo Polskie pod okupacją austriacką 1914–1918*, Warszawa 1980. O okupacji wschodnich obszarów Rzeczypospolitej piszą: J. Turonek, *Białoruś pod*

dość słabo zbadany jest także okres rządów niemieckich lat 1915–1919 na Białostoczczyźnie i Grodzieńszczyźnie. Stosunkowo mało wiemy o strukturach administracyjnych na tym obszarze oraz o polityce gospodarczej czy narodowościowej władz II Rzeszy. Pogłębionych badań wymaga także kwestia stosunku społeczeństwa i poszczególnych narodowości zamieszkujących te ziemie do władz okupacyjnych².

Latem 1915 r., po letniej ofensywie na froncie wschodnim, wojska niemieckie i austro-węgierskie zajęły obszar Królestwa Polskiego, Kurlandii, Litwy oraz części Białorusi i Ukrainy. Z terenów guberni kurlandzkiej, kowieńskiej, wileńskiej, suwalskiej i grodzieńskiej utworzono odrębny okręg administracyjny (*Verwaltungsgebiet Ober-Ost*), podległy Głównodowodzącemu na Wschodzie. Funkcję tę od 1 listopada 1914 do 29 sierpnia 1916 r. sprawował feldmarsz. Paul von Hindenburg, a jego szefem sztabu był gen. Erich von Ludendorff. Po odejściu obu do Kwatery Głównej dowódcą frontu wschodniego został książę Leopold Bawarski, zaś szefem sztabu gen. Max Hoffmann³.

Jesienią 1915 r., po ustabilizowaniu się frontu wschodniego na linii Ryga–Dyneburg–Baranowicze–Pińsk–Czerniowce, Niemcy przystąpili do organizowania administracji na opanowanych terytoriach. Początkowo sprawowały ją inspekcje etapowe poszczególnych armii: 8 (Kowno), 10 (Wilno–Suwałki), 12 (Grodno) i 9 (Białystok). Obszar podległy administracji *Ober-Ostu* rozciągał się od Bugu na południu aż po Dźwinę na północy i obejmował obszary położone na wschód od Królestwa Polskiego i Prus Wschodnich aż po bezpośrednie zaplecze frontu na odcinku północno-wschodnim (były to w większości tereny guberni grodzieńskiej, wileńskiej, kowieńskiej i kurlandzkiej). Do tego obszaru włączono też ziemie należące do Królestwa Polskiego: gubernię suwalską oraz część Podlasia (Biała Podlaska, Radzyń Podlaski, Włodawa). Pod koniec 1915 r. utworzono wojskowe okręgi administracyjne: Kurlandia, Litwa, Suwałki, Wilno, Grodno i Białystok. W maju 1916 r. połączono okręgi Wilno i Suwałki, zaś w listopadzie – okręgi Białystok i Grodno⁴. Wiosną 1917 r. obszar podległy administracji *Ober-Ostu* obejmował 109 tys. km² i był zamieszkały przez prawie 3 mln ludzi. Terytorium to było mocno

---

okupacją niemiecką, Wrocław 1989; H. Zemke, *Der Oberbefehlshaber Ost und das Schulwesen im Verwaltungsreich Litauen während des Weltkriegs*, Berlin 1936; *Das Land Ober Ost. Deutsche Arbeit in den Verwaltungsgebieten Kurland, Litauen und Bialystok–Grodno*, Stuttgart 1917; V.G. Liulevicius, *Kriegsland im Osten. Eroberung, Kolonisierung und Militärherrschaft im Ersten Weltkrieg 1914–1918*, Hamburg 2002. Tematykę pracy przymusowej podjął Ch. Westerhoff, *Praca przymusowa w czasie I wojny światowej. Niemiecka polityka sterowania siłą roboczą w okupowanym Królestwie Polskim i na Litwie w latach 1914–1918*, Warszawa 2014. Nowe spojrzenie na okupację niemiecką w Królestwie dał A. Stempin, *Próba „moralnego podboju” Polski przez Cesarstwo Niemieckie w latach I wojny światowej*, Warszawa 2013.

² Wyniki ostatnich badań na ten temat prezentuje obszernie opracowanie *Pierwsza niemiecka okupacja. Królestwo Polskie i kresy wschodnie pod okupacją mocarstw centralnych 1914–1918*, pod red. G. Kucharczyka, Warszawa 2019. Okupacji na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim dotyczą zwłaszcza teksty J. Gierowskiej-Kałużur, *Społeczeństwo polskie Ziemi Północno-Wschodnich byłej Rzeczypospolitej Obojga Narodów wobec niemieckiej okupacji Ober Ost*, s. 561–667 i V. Volkavy, *Ziemia białoruskie pod niemiecką okupacją w okresie I wojny światowej*, s. 669–845. Ważną podstawą źródłową do dalszych badań może być edycja obszernego dziennika Aleksandra Szklennika przygotowana przez J. Gierowską-Kałużur. Zob.: A. Szklennik, *„Wspomnienia o wydarzeniach w Wilnie i w kraju”. Dziennik, wstęp i oprac. J. Gierowska-Kałużur*, cz. I, Warszawa 2018, cz. II, Warszawa 2019.

³ G. Łowczowski, *Organizacja etapów wojska niemieckiego i administracja terenami okupowanymi na froncie wschodnim podczas wojny 1914–1918*, Warszawa 1933, s. 36 i 42.

⁴ H. Zemke, *Der Oberbefehlshaber Ost...*, s. 7–8; V. Volkava, *Ziemia białoruskie...* s. 717.

zróżnicowane pod względem narodowościowym i konfesyjnym. Obok Polaków zamieszkiwali tam Białorusini, Litwini, Łotysze i – głównie w miastach – Żydzi. Po kilkukrotnych przekształceniach obszar *Ober-Ostu* składał się z trzech wojskowych okręgów administracyjnych: Kurlandia, Litwa i Białystok–Grodno⁵. Wreszcie pod koniec wojny dwa ostatnie okręgi zostały połączone w jeden duży obszar administracyjny Litwa, składający się z okręgów Litwa-Północ (Wilno), Litwa-Południe (Białystok) i wojskowego powiatu administracyjnego Suwałki (obejmującego powiaty augustowski i suwalski)⁶.

Głównodowodzący na froncie wschodnim sprawował na omawianym terenie władzę prawodawczą, sądową i administracyjną. Dysponował organem wykonawczym w postaci sztabu administracyjnego, kierowanego przez kwatermistrza *Ober-Ostu*, gen. Johanna von Eisenhardta-Rothego⁷, któremu podlegały wydziały: polityczny, finansowy, rolny, leśny, wyznań i oświaty, prawny, pocztowy, handlu oraz „kultury krajowej”. Okręgi administracyjne dzieliły się na powiaty miejskie i wiejskie, zarządzane przez naczelników powiatów⁸. Powiaty pod okupacją niemiecką były jednostkami terytorialnie mniejszymi niż za czasów rosyjskich. Do pracy w aparacie administracyjnym zatrudniano wojskowych niezdolnych do służby liniowej i urzędników sprowadzanych z Niemiec. Na przykład w marcu 1918 r. w okręgu Litwa-Południe pracowały 2392 osoby (w tym 1011 urzędników, 380 żandarmów i 1001 pracowników jednostek gospodarczych)⁹.

Administracja *Ober-Ostu* miała charakter ściśle wojskowy i nie podlegała właściwie władzom cywilnym Rzeszy. Dlatego obszar ten nazywano często „kolonią” wojskowych niemieckich na Wschodzie bądź też „wojskową utopią”. Główną rolę w zarządzaniu tą „kolonią” odgrywał szef sztabu *Ober-Ostu*.

Sytuacja zastana przez Niemców na okupowanych terenach mogła być dla nich pewnym zaskoczeniem, budziła zdziwienie, ale i poczucie wyższości. Administrowane przez *Ober-Ost* obszary Imperium Rosyjskiego do 1914 r. charakteryzowały się słabym poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego i niskim rocznym dochodem na mieszkańca. Wydarzenia wojenne i taktyka „spalonej ziemi”, zastosowana przez wycofującą się armię rosyjską, spowodowały dewastację gospodarczą oraz wyludnienie miast i niektórych regionów wiejskich (zwłaszcza zamieszkałych przez ludność prawosławną). Zdziwienie okupantów budził nie tylko niski poziom materialny i cywilizacyjny, ale też występująca na tych terenach mozaika narodowościowo-religijna i duże skupiska ludności żydowskiej (*Ostjuden*), odmiennej kulturowo od zasymilowanych Żydów zachodnioeuropejskich. Stąd pewna pogarda i poczucie wyższości w stosunku do miejscowej ludności oraz misja cywilizowania „tubylców”. To „kolonialne” podejście do okupowanej ludności widoczne jest w rozporządzeniach władz i materiałach propagandowych. Fotografowie niemieccy

⁵ *Das Land Ober Ost...*, s. 431; J. Turonek, *Białoruś pod okupacją...*, s. 19.

⁶ V. Volkava, *Ziemia białoruskie...*, s. 718.

⁷ *Ibidem*, s. 723. Od 2 maja 1917 r. kwatermistrem był płk Hans von Brandenstein, a od 20 listopada 1917 r. – gen. Georg von Waldersee.

⁸ G. Łowczowski, *Organizacja etapów wojska niemieckiego...*, s. 39–40; E. Ludendorff, *Moje wspomnienia wojenne 1914–1918* [w:] *Polska w pamiętnikach wielkiej wojny 1914–1918*, Warszawa 1925, s. 138–139; H. Zemke, *Der Oberbefehlshaber Ost...*, s. 6–8.

⁹ V. Volkava, *Ziemia białoruskie...*, s. 729.

często dokumentowali zniszczenia, biedę oraz niski poziom sanitarny zajętych terenów i inne osobliwości¹⁰.

Władze okupacyjne wprowadziły bardzo daleko idącą kontrolę wszystkich dziedzin życia. Na mieszkańców spadła lawina różnego rodzaju rozporządzeń, nakazów i zakazów, dotyczących bardzo wielu kwestii, np. prostytutek (kontrola sanitarna), psów (podatek od psa), pastwisk (zakaz wypasu bydła na pastwiskach, z których zbierano siano) i miedzy (obowiązek tępienia chwastów na miedzach)¹¹.

Ludność okupowanych obszarów *Ober-Ostu* została ściśle odizolowana nie tylko od terenów po drugiej stronie frontu, ale także od Królestwa Polskiego. Wprowadzono zakaz działalności politycznej oraz ostrą cenzurę prasy i wszelkich publikacji. Zakazano zgromadzeń publicznych oraz wprowadzono daleko posunięte ograniczenia w możliwości poruszania się mieszkańców¹². Pod tym względem sytuacja na terenach wschodnich była dużo gorsza niż w Królestwie, gdzie niektóre dziedziny życia (kultura, szkolnictwo, sądownictwo, samorządy) mogły rozwijać się znacznie swobodniej¹³.

Mieszkańcy szczególnie dotkliwie odczuwali bezwzględną eksploatację gospodarczą okupowanego obszaru, polegającą na wysokich, przymusowych dostawach żywności i koni, pozyskiwaniu przez Niemców surowców, zajęciu majątków ziemskich – zarówno państwowych, jak i opuszczonych przez właścicieli – oraz ściąganiu podatków, ceł i innych opłat. Wszystkie zasoby materialne okupowanych terytoriów miały być maksymalnie wykorzystane w celu zaopatrzenia armii i administracji wojskowej, a częściowo także dla poprawy aprowizacji w samej Rzeszy. Szef sztabu *Ober-Ostu* gen. Ludendorff wspominał bez ogródek: „Kraj musiał być sam przez się wyżywiony, ponadto zaś wykorzystany do zaopatrywania w żywność armii i Niemiec, dla ekwipowania wojsk, dla uzupełniania niemieckiego gospodarstwa wojennego. Przy trwającej blokadzie położenie kraju narzucało nam ten obowiązek”¹⁴.

Przed wybuchem I wojny światowej Niemcy miały ujemny bilans żywnościowy. Wydarzenia wojenne, w tym mobilizacja milionów mężczyzn i koni do armii, pozbawiła rolnictwo rąk do pracy i siły pociągowej. Skutkowało to dużym spadkiem produkcji rolnej. W 1917 r. zbiory w Niemczech wyniosły zaledwie 49,5% poziomu przedwojennego¹⁵. Władze miały ogromne problemy z aprowizacją ludności, głód zaglądał w oczy zwłaszcza mieszkańcom miast. Wojenne *ersatz* nie mogły zastąpić prawdziwych pro-

¹⁰ Na zdjęciach z zajętym w sierpniu 1915 r. Białegostoku uwieczniono m.in. stado świń pędzone przez centrum miasta przez kobiety wędzkie, biedny tłum mieszkańców i zaniedbane ulice. Na tym tle porządnie ubrani oficerowie niemieccy wyglądają jak „z innego świata”. *Vide*: M. Wojski, 1915. *Białystok*, Białystok 2015, *passim*.

¹¹ Staatsbibliothek zu Berlin (SBB), „Befehls und Verordnungsblatt der Oberbefehlshaber Ost” 1915, nr 4. Rozporządzenie w sprawie podatku od psów z 9 XII 1915 r. wprowadzało obowiązek rejestracji psa i opłaty rocznego podatku w wysokości 30 marek w mieście i 10 marek na wsi. Bezpańskie psy miały być zabijane.

¹² SBB, „Befehls und Verordnungsblatt der Oberbefehlshaber Ost” 1915, nr 3; M. Brensztejn, *Dziennik 1915–1918*, cz. 1: rok 1915 i 1916, oprac. M. i M. Przeniosło, Kielce 2015, s. 38; J. Gierowska-Kałuża, *Spółczesność polskie Ziemi Północno-Wschodnich byłej Rzeczypospolitej Obojga Narodów wobec niemieckiej okupacji Ober Ost [w:] Pierwsza niemiecka okupacja...*, s. 571, 574.

¹³ A. Stempin, *Próba „moralnego podboju”...*, s. 105–204, 286–338.

¹⁴ E. Ludendorff, *Moje wspomnienia wojenne...*, s. 135–136.

¹⁵ M. Krzyżaniak, M. Wojciechowski, *Koszty prowadzenia wojny na frontach pierwszej wojny światowej [w:] Ekonomia a wojna. Studia i szkice*, pod red. M. Franza, Toruń 2011, s. 203.

duktów. Dlatego bez pardonu drenowano okupowane obszary z żywności, surowców i siły roboczej¹⁶.

Koszty prowadzenia wojny i niemieckiej polityki okupacyjnej dotkliwie odczuwała ludność cywilna. Stanisław Aleksandrowicz, ziemianin z Wileńszczyzny, odnotował w pamiętniku: „Zima [1915/1916 r. – J.S.] mijała jak ciężki sen. Wilno i okoliczne wsie były głodne. Niemcy wyjedli i zapasy miejskie, i dalekiej okolicy. Jesienne zbiory częściowo zmarnowano. Nie było nawet dostatecznych rąk do pracy w polu z powodu wygnania ludności w głąb Rosji. Nie było też ziarna na wiosenne zasiewy. [...] Wsie przestała zaopatrywać miasto w żywność. Głód zajął do domów zasadniczo biedoty handlowej żydowskiej. Nie było czym handlować i nie było pieniędzy nawet na kupno przysłowio-wego śledzia. Na ulicach zaczęli padać z głodu początkowo ludzie starzy. Wkrótce zabrakło miejsca w szpitalach. Sam widziałem ludzi konających z wycieńczenia na ulicach dzielnicy żydowskiej biedoty”¹⁷.

Należy zaznaczyć, że w szczególnie trudnej sytuacji znalazły się te grupy ludności miejskiej, które zostały pozbawione możliwości zarobkowania. Funkcje produkcyjne i handlowe miast zostały bowiem praktycznie zastopowane. Potwierdza to dramatyczny raport działaczy polskich z Białegostoku: „Wobec tego, że ludność polska Białegostoku składa się przeważnie z robotników fabrycznych, rzemieślników i drobnych handlarzy, którzy swój byt opierali na przemyśle, a że ten przemysł jest zupełnie zniszczony i wobec systemu władz okupacyjnych, które całym szeregiem zarządzeń zmniejszają zasoby gotówki ludności, stan ekonomiczny Białegostoku przedstawia się bardziej niż krytycznie, czego dowodem jest, że w Białymstoku grasuje tyfus głodowy. Władze okupacyjne były zmuszone zarazem dzielnice izolować, aby nie dopuścić do rozszerzenia się epidemii. Należy i na to zwrócić uwagę, że wszystkie instytucje finansowe oraz sfery zamożniejsze wyjechały do Rosji, a miasto wypłaciło 300 000 marek kontrybucji. [...] Bez szerokiej pomocy skądinąd, gdyż sam Białystok żadnych środków nie ma, ludność polska będzie wprost skazana na powolną zagładę”¹⁸.

Relatywnie nieco lepsza była sytuacja na wsi, ale i tam sięgała bezwzględna ręka okupanta. Cytowany wcześniej Stanisław Aleksandrowicz wspominał: „Oni [Niemcy – J.S.] systematycznie i planowo wyciskać zaczęli co tylko mogli z okupowanego kraju dla wojska i ludności u siebie w kraju. Nawet każda kura została zewidencjonowana i posiadacz jej winien był dostarczyć nakazaną ilość jaj, bez względu, czy się niosła, czy nie. Wojsko na etapach też nie było dobrze odżywiane. Sztuczna margaryna i marmolada z buraków i sztuczny miód zastępowały dawne pożywne i odżywcze dodatki do racji żywnościowych”¹⁹.

Miasta i miasteczka dotkliwie odczuwały też różnego rodzaju kontrybucje, przymusowe pożyczki i kary finansowe. Na przykład Grodno zapłaciło ok. 1,2 mln marek (już

¹⁶ O wykorzystaniu siły roboczej szerzej Ch. Westerhoff, *Praca przymusowa...*, *passim*.

¹⁷ *Wilno i Wileńszczyzna w pamiętnikach z lat pierwszej wojny światowej (materiały ze zbiorów wileńskich i londyńskich)*, oprac. M. i M. Przeniosło, Kielce 2014, s. 67.

¹⁸ Archiwum Narodowe w Krakowie (ANKr.), Naczelny Komitet Narodowy (NKN), sygn. 142, Raport „Stan ekonomiczny Białegostoku w czasie okupacji niemieckiej” (3 IV 1916 r.), k. 416–417. O szczeniu się w większych miastach bezrobocia, głodu i epidemii pisze także: Ch. Westerhoff, *Praca przymusowa...*, s. 85–86.

¹⁹ *Wilno i Wileńszczyzna w pamiętnikach...*, s. 67.

w listopadzie 1915 r. na miasto nałożony został „podatek wojenny” w wysokości 250 tys. rubli, w styczniu 1916 r. miasto zapłaciło 15 tys. marek kontrybucji, jako karę „za prostytucji, które szerzyły choroby wśród żołnierzy niemieckich”²⁰. Na Wilno nałożono obowiązek żywienia 4500 jeńców rosyjskich oraz dostarczenia łóżek i pościeli dla szpitali wojskowych²¹. Podobne zobowiązania narzucono też władzom miejskim Białegostoku. Oprócz doraźnie nakładanych opłat i kontrybucji mieszkańcy płacili podatki obowiązujące na terenach administrowanych przez *Ober-Ost*:

- 1) *Kopfsteuer* – podatek pogłówny, połączony z dochodowym;
- 2) *Gewerbsteuer* – podatek przemysłowo-handlowy;
- 3) *Mitwertsteuer* – podatek od nieruchomości (od ceny wynajmu mieszkań, także tych, które nie były wynajmowane);
- 4) *Schulsteuer* – podatek szkolny (płacony bez względu na to, czy dzieci danej osoby korzystały ze szkół miejskich)²².

Ściąganiu podatków towarzyszyły liczne kontrowersje i protesty ze strony ludności. Krytykowano także stosunkowo wysoki podatek na szkolnictwo, które było dalekie od powszechnego, nie podlegało kontroli społecznej i mogło być narzędziem ingerencji w stosunki narodowościowe.

Polityka fiskalna Niemców nie ograniczała się do ściągania podatków, narzucania kontrybucji i opłat. Okupanci dążyli na przykład do wydrenowania od ludności jak największej ilości złota i srebra. W związku z tym wykorzystywano deficyt wielu towarów, których nabycie uzależniano od wniesienia opłaty częściowo w złocie. Przy zakupie wódki lub cukru, którego na początku 1917 r. dotkliwie brakowało, wymagano wnoszenia części opłat w złotych rublach. W latach wojny niezwykle deficytowym towarem były konie, niezbędne zwłaszcza do prowadzenia gospodarki rolnej. Niemieckie komendy etapowe sprzedawały niekiedy wybrakowane konie, ale należało jedną czwartą wartości zwierzęcia zapłacić w złocie. Przy czym takie zwierzę mogło być ponownie przymusowo wykupione od właściciela przez wojsko po cenie niższej o jedną trzecią, w dodatku wypłacanej w bonach²³.

Ogromnie dużo kontrowersji i niezadowolenia wywoływała działalność *Wirtschaftsausschuss*, czyli Komisji Gospodarczych *Ober-Ostu*. Zarządzały one majątkami państwowymi (rosyjskimi) i prywatnymi, opuszczonymi przez właścicieli²⁴. Miały też monopol na skup produktów rolnych, które wysyłano do Niemiec bądź odsprzedawano z dużym zyskiem miejscowym konsumentom. W sprawozdaniu z Grodna podkreślano, że zarząd niemiecki „ciągnie olbrzymie dochody z odsprzedaży tych produktów miastu lub Żydom. Chłopu płaci *Wirtschaftsausschuss* za cielę 30 rubli – aby wziąć za nie od Żyda 180 rubli. Podobnie zarabia się na mące, kartoflach itp.”²⁵.

²⁰ ANKr., NKN, sygn. 142, Sprawozdanie „Rządy niemieckie w Grodnie i okolicy” (Grodno, maj 1917), k. 216.

²¹ M. Brensztejn, *Dziennik 1915–1918...*, s. 40–44.

²² J. Snopko, *Polityka okupacyjna Niemców w Grodnie w latach I wojny światowej [w:] Grodnenszczyzna w istocie, ekonomiceskom i kul'turnom razwitzi 1801–1921 gg. (k 210-letiu obrazowanija Grodnenskoj gubernii)*, Grodno 2012, s. 296–297.

²³ ANKr., NKN, sygn. 142, Sprawozdanie „Rządy niemieckie w Grodnie i okolicy” (Grodno, maj 1917), k. 217.

²⁴ J. Snopko, *Polityka Niemców w Grodnie...*, s. 297; V. Volkava, *Ziemia białoruskie...*, s. 744.

²⁵ ANKr., NKN, sygn. 142, Sprawozdanie „Rządy niemieckie w Grodnie i okolicy” (Grodno, maj 1917), k. 218.

Pod zarządem Komisji Gospodarczych *Ober-Ostu* znalazły się ogromne obszary pól uprawnych i lasów, gdyż większość właścicieli opuściła swoje majątki. Głównodowodzący na Wschodzie książę Leopold bawarski w rozkazie z 25 grudnia 1916 r. podkreślał: „W kraju podczas wojny wszystkie zapasy i produkty używane są w pierwszym rzędzie do celów prowadzenia wojny, tak samo należy też plony uzyskane przez gospodarowanie na przejętych gruntach uważać jako zapasy wojenne. Według przepisów konwencji haskiej o wojnie lądowej, takie zapasy wojenne, nawet będące własnością prywatną, można obłożyć aresztem, przy czym właścicielowi nie przysługuje prawo protestu jak i jakiegokolwiek wynagrodzenia. [...] Odszkodowania nie udziela się ani właścicielowi, ani jego prywatnemu pełnomocnikowi. Z praktycznych względów można udzielać wynagrodzenia, lecz tylko w drodze uprzejmości, wypływającej z dobrej woli”²⁶. Właściciele powracający do opuszczonych majątków mieli duże problemy z ich odzyskaniem. Koszty wypożyczenia koni i ziarna na zasiew od władz niemieckich oraz konieczność opłacenia podatków przewyższały bowiem często potencjalny dochód z tych gospodarstw²⁷.

Bardzo intensywnie eksploatowano lasy, zwłaszcza Puszcze Augustowską i Puszcze Białowieską. Niemieckie władze okupacyjne utworzyły nawet specjalną wojskową administrację leśną w celu zarządzania tym sektorem gospodarki. W 1918 r. w całej administracji leśnej zatrudnionych było ponad 3,2 tys. pracowników²⁸. W gospodarce leśnej wykorzystywano przymusową siłę roboczą, chociaż jej zasoby na obszarze administrowanym przez *Ober-Ost* były niewielkie ze względu na wcześniejszą falę bieżenstwa w głąb Rosji. Pozyskiwanie i obróbka drewna największe rozmiary przybrały na terenie Puszczy Białowieskiej. W latach 1915–1918 administracja leśna w Białowieży zatrudniała ponad 12 tys. osób (w tym 7900 pracowników cywilnych, 3000 jeńców wojennych i 1130 żołnierzy niemieckich)²⁹. Drewno wykorzystywano na potrzeby wojska i gospodarki Rzeszy oraz terenów okupowanych. „Zaopatrywanie miasta – czytamy w raporcie z Białegostoku – zacząwszy od zapalek, a skończywszy na soli oraz drzewie, za które każą płać 120 rubli za sążeń, władze okupacyjne wzięły w swoje ręce. Drzewo jest dostarczane z Białowieży, gdzie pracuje 18 000 rosyjskich jeńców i trzy tartaki parowe. Cały lepszy materiał jest wysyłany do Niemiec, i nikt poza władzami okupacyjnymi drzewa sprzedawać nie może”³⁰.

Mimo surowego reżimu okupacyjnego działania władz niemieckich mogły budzić pewne uznanie, zwłaszcza jeśli chodzi o dyscyplinę wojska (lepszą niż w armii rosyjskiej), zabiegi o polepszenie stanu sanitarnego okupowanych obszarów i szybką odbudowę infrastruktury. Sieć komunikacyjna była niezbędna do zaopatrywania frontu wschodniego. W kierunku zachodnim jechały zaś liczne rzesze urlopowanych wojskowych oraz paczki

²⁶ ANKr., NKN, sygn. 142, Rozkaz Głównodowodzącego na Wschodzie z 25 grudnia 1916 r. „O położeniu prawnym własności prywatnej, administrowanej przez niemiecką administrację wojskową”, k. 229.

²⁷ ANKr., NKN, sygn. 142, Sprawozdanie „Rządy niemieckie w Grodnie i okolicy” (Grodno, maj 1917), k. 218.

²⁸ V. Volkava, *Ziemie białoruskie...*, s. 757.

²⁹ Ch. Westerhoff, *Praca przymusowa...*, s. 333.

³⁰ ANKr., NKN, sygn. 142, Raport „Stan ekonomiczny Białegostoku w czasie okupacji niemieckiej” (3 IV 1916 r.), k. 416. Liczba jeńców rosyjskich podana w dokumencie jest ewidentnie zawyżona.

żywnościowe wysyłane przez żołnierzy i oficerów do rodzin w Niemczech. Sprawność kolei pod niemieckim zarządem doceniali Polacy, którym udało się dostać pozwolenie na przejazd. Zygmunt Fedorowicz, który w sierpniu 1918 r. podróżował trasą Warszawa–Wilno, zanotował: „Mieliśmy przepustki niemieckie na drogę powrotną, więc dostaliśmy miejsca w luksusowym, pośpiesznym pociągu. Wagony, pochodzące z Niemiec, były utrzymane we wzorowym porządku (śnieżnobiałe ręczniczki i mydło w toalecie), wagon restauracyjny świetnie zaopatrzony w produkty spożywcze, a nawet wino. Zjedliśmy w wagonie restauracyjnym obiad i prawie nie zauważyliśmy jak po 6 godzinach jazdy znaleźliśmy się w Wilnie”³¹.

Jesienią 1918 r. wojska niemieckie zajmowały terytorium Litwy oraz części Łotwy, Białorusi i Ukrainy. Główne związki operacyjne to 10 Armia pod dowództwem gen. Ericha von Falkenhayna oraz Grupa Armii „Kijów” dowodzona przez gen. Günthera von Kirchbacha. Ogółem siły niemieckie stanowiły ekwiwalent około dwudziestu dywizji piechoty i trzech dywizji kawalerii³². Większość z nich była rozlokowana na Ukrainie. Nie prezentowały one najwyższej wartości bojowej, gdyż najlepszych żołnierzy od dłuższego już czasu przenoszono na front zachodni.

Wydarzenia z listopada 1918 r. – rewolucja w Niemczech, rozejm na froncie zachodnim i usunięcie sił okupacyjnych z Królestwa Polskiego – skomplikowały położenie wojsk niemieckich na Wschodzie. Kwestią priorytetową stało się logistyczne zabezpieczenie ich ewakuacji, zwłaszcza że część połączeń kolejowych z Rzeszą została przerwana. Do ewakuacji można było wykorzystać przede wszystkim linię kolejową Kowel–Brześć Litewski–Białystok–Grajewo–Ełk, która w związku z tym nabrała większego znaczenia. Linię tę zabezpieczał III Korpus Rezerwowy oraz Inspekcja Etapów „Bug”, podporządkowane Grupie Armii „Kijów”. Obliczano, że na ewakuację potrzeba będzie około czterech miesięcy. Niemcy bardzo nerwowo i brutalnie reagowali na zagrożenie swej głównej drogi odwrotu, czego przejawem była masakra żołnierzy POW i cywilnej ludności w Międzyrzeczu Podlaskim, dokonana 16 listopada 1918 r.³³ Na mocy porozumienia w Łukowie z 18 listopada tego roku ustalono linię demarkacyjną, potwierdzono też, że drogą ewakuacji wojsk niemieckich będzie linia Brześć Litewski–Białystok–Grajewo do Prus Wschodnich, a strona polska nie będzie tej linii naruszać.

Okoliczności te sprawiły, że mieszkańcy terenów położonych na wschód od wspomnianej linii kolejowej mogli cieszyć się niepodległością kilka miesięcy później niż społeczeństwo centralnej Polski. Próby rozbrojenia Niemców i przejścia władzy w listopadzie 1918 r. z reguły kończyły się niepowodzeniem. Tak było np. w Białymstoku, gdzie miejscowe siły polskie początkowo opanowały miasto, ale po kilku dniach Niemcy je odzyskali i utrzymali do 19 lutego 1919 r.³⁴

³¹ Z. Fedorowicz, *Trzydzieści lat mego pobytu w Wilnie 1914–1944*, Bydgoszcz 2010, s. 64.

³² J. Centek, *Niemieckie wojska lądowe na froncie wschodnim w listopadzie 1918 r.*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2018, nr 1–2, s. 18.

³³ *Ibidem*, s. 28.

³⁴ A. Miodowski, *Próby wyzwolenia Białegostoku na przełomie 1918/1919 r.* [w:] *Białystok w 80-leciu. W rocznicę odzyskania niepodległości 19 II 1919–19 II 1999*, pod red. C. Kukli, Białystok 2000, *passim*.

Dla władz polskich coraz większym zagrożeniem stawał się marsz na zachód Armii Czerwonej, zajmującej obszary opuszczane przez oddziały niemieckie. W styczniu i lutym 1919 r. w Grodnie i Białymstoku polscy przedstawiciele prowadzili pertraktacje z Niemcami w sprawie przepuszczenia sił polskich na wschód³⁵. Stronę niemiecką reprezentował dr Manfred Bühlmann i oficerowie *Ober-Ostu*, a władze polskie – dr Ludwik Kolankowski (przedstawiciel Ministerstwa Spraw Zagranicznych) i kpt. Janusz Gąsiorowski (przedstawiciel Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego)³⁶.

Umowa zawarta w Białymstoku 5 lutego 1919 r. regulowała dalszą ewakuację wojsk niemieckich z obszaru Ukrainy, Białorusi i Białostoczczyzny oraz zezwalała na przerzut oddziałów polskich na wschód (w rejon Wołkowyska) przez zajęte jeszcze przez Niemców tereny. Sprawy sporne miały być rozwiązywane za pośrednictwem polskich oficerów łącznikowych przebywających w Białymstoku, Grodnie, Brześciu Litewskim i Wołkowysku. Dla strony polskiej najważniejszy był piąty artykuł porozumienia, w którym zapisano: „Przedstawiciele niemieccy upelnomocnieni do zawarcia umowy zapewniają niniejszym, że marsz polski przeciwko bolszewikom, na razie w sile mniej więcej 10 batalionów po najwyżej 800 (ośmiuset) ludzi, dwóch szwadronów i dwóch baterii po 4 działa, będzie się mógł odbyć przez Białystok i dalej przez Grodno i Wołkowysk. Puszczanie w ruch tych transportów może nastąpić w dwa dni po podpisaniu niniejszych umów przez przedstawiciela niemieckiego dra Bühlmanna i przedstawiciela polskiego dra Kolankowskiego”³⁷. Przez kilka dni *Soldatenrat* (Rada Żołnierska) w Białymstoku blokował wykonanie tych ustaleń, ale ostatecznie oddziały polskie przejechały przez niemiecką strefę okupacyjną i 14 lutego 1919 r. pod Mostami na Grodzieńszczyźnie nawiązały kontakt bojowy z Armią Czerwoną. Ewakuacja wojsk niemieckich trwała jeszcze kilka kolejnych miesięcy, tereny Suwalszczyzny zostały oswobodzone dopiero w sierpniu 1919 r.

Problematyka związana z polityką okupacyjną w strefie administrowanej przez *Ober-Ost* wymaga dalszych badań. Więcej uwagi należy poświęcić polityce narodowościowej Niemców na okupowanym obszarze. Interesujące jest też pytanie, w jakim zakresie doświadczenia okupacji z lat 1915–1919 wykorzystano podczas okupacji niemieckiej w okresie II wojny światowej³⁸.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

Źródła archiwalne

Archiwum Narodowe w Krakowie (ANKr.)

Staatsbibliothek zu Berlin (SBB)

³⁵ A. Deruga, *Geneza umowy białostockiej z 5 lutego 1919 r.*, „Rocznik Białostocki” 1966, t. VI, s. 80–84.

³⁶ *Ibidem*, s. 80, 88.

³⁷ *Ibidem*, s. 89.

³⁸ Próbie odpowiedzi na to pytanie podejmuje w obszernym artykule G. Kucharczyk, *Niemieckie „porządki na Wschodzie” (wizje i próby ich realizacji). Pierwsza i druga niemiecka okupacja na ziemiach Rzeczypospolitej w XX wieku w perspektywie porównawczej [w:] Pierwsza niemiecka okupacja...*, s. 15–133.

Dzienniki, pamiętniki, wspomnienia

- Brensztejn M., *Dziennik 1915–1918, cz. I: rok 1915 i 1916*, oprac. M. i M. Przeniosło, Kielce 2015.
- Fedorowicz Z., *Trzydzieści lat mego pobytu w Wilnie 1914–1944*, Bydgoszcz 2010.
- Ludendorff E., *Moje wspomnienia wojenne 1914–1918 [w:] Polska w pamiętnikach wielkiej wojny 1914–1918*, Warszawa 1925.
- A. Szklennik, „Wspomnienia o wydarzeniach w Wilnie i w kraju”. *Dziennik*, wstęp i oprac. J. Gierowska-Kałużur, cz. I, Warszawa 2018, cz. II, Warszawa 2019.
- Wilno i Wileńszczyzna w pamiętnikach z lat pierwszej wojny światowej* (materiały ze zbiorów wileńskich i londyńskich), oprac. M. i M. Przeniosło, Kielce 2014.

OPRACOWANIA

- Centek J., *Niemieckie wojska lądowe na froncie wschodnim w listopadzie 1918 r.*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2018, nr 1–2.
- Das Land Ober Ost. Deutsche Arbeit in den Verwaltungsgebieten Kurland, Litauen und Bialystok-Grodno*, Stuttgart 1917.
- Deruga A., *Geneza umowy białostockiej z 5 lutego 1919 r.*, „Rocznik Białostocki” 1966, t. VI.
- Gierowska-Kałużur J., *Spółczesność polskie Ziemi Północno-Wschodnich byłej Rzeczypospolitej Obojga Narodów wobec niemieckiej okupacji Ober Ost [w:] Pierwsza niemiecka okupacja. Królestwo Polskie i kresy wschodnie pod okupacją mocarstw centralnych 1914–1918*, pod red. G. Kucharczyka, Warszawa 2019.
- Krzyżaniak M., Wojciechowski M., *Koszty prowadzenia wojny na frontach pierwszej wojny światowej [w:] Ekonomia a wojna. Studia i szkice*, pod red. M. Franza, Toruń 2011.
- Kucharczyk G., *Niemieckie „porządki na Wschodzie” (wizje i próby ich realizacji). Pierwsza i druga niemiecka okupacja na ziemiach Rzeczypospolitej w XX wieku w perspektywie porównawczej [w:] Pierwsza niemiecka okupacja. Królestwo Polskie i kresy wschodnie pod okupacją mocarstw centralnych 1914–1918*, pod red. G. Kucharczyka, Warszawa 2019.
- Lewandowski J., *Królestwo Polskie pod okupacją austriacką 1914–1918*, Warszawa 1980.
- Liulevicius V. G., *Kriegsland im Osten. Eroberung, Kolonisierung und Militärherrschaft im Ersten Weltkrieg 1914–1918*, Hamburg 2002.
- Łowczowski G., *Organizacja etapów wojska niemieckiego i administracja terenami okupowanymi na froncie wschodnim podczas wojny 1914–1918*, Warszawa 1933.
- Miodowski A., *Próby wyzwolenia Białegostoku na przełomie 1918/1919 r. [w:] Białystok w 80-lecie. W rocznicę odzyskania niepodległości 19 II 1919–19 II 1999*, pod red. C. Kukli, Białystok 2000.
- Pierwsza niemiecka okupacja. Królestwo Polskie i kresy wschodnie pod okupacją mocarstw centralnych 1914–1918*, pod red. G. Kucharczyka, Warszawa 2019.
- Snopko J., *Polityka okupacyjna Niemców w Grodnie w latach I wojny światowej [w:] Grodnenszczyzna w istoriczeskom, ekonomiczeskom i kul’turnom razwitzji 1801–1921 gg. (k 210-letiu obrazowanija Grodnenskoj gubernii)*, Grodno 2012.
- Stempin A., *Próba „moralnego podboju” Polski przez Cesarstwo Niemieckie w latach I wojny światowej*, Warszawa 2013.
- Turonek J., *Białoruś pod okupacją niemiecką*, Wrocław 1989.

- Volkava V., *Ziemie białoruskie pod niemiecką okupacją w okresie I wojny światowej* [w:] *Pierwsza niemiecka okupacja. Królestwo Polskie i kresy wschodnie pod okupacją mocarstw centralnych 1914–1918*, pod red. G. Kucharczyka, Warszawa 2019.
- Westerhoff Ch., *Praca przymusowa w czasie I wojny światowej. Niemiecka polityka sterowania siłą roboczą w okupowanym Królestwie Polskim i na Litwie w latach 1914–1918*, Warszawa 2014.
- Wojski M., *1915. Białystok*, Białystok 2015.
- Zemke H., *Der Oberbefehlshaber Ost und das Schulwesen im Verwaltungsbereich Litauen während des Weltkriegs*, Berlin 1936.

Polityka władz niemieckich na obszarach okupowanych i administrowanych przez *Ober-Ost* w latach I wojny światowej (na przykładzie Białegostoku i Grodna)

W listopadzie 1918 r. jedynie część ziem polskich mogła cieszyć się niepodległością. Natomiast północno-wschodnie obszary przedrozbiorowej Rzeczypospolitej pozostawały nadal pod okupacją niemiecką i musiały oczekiwać na niepodległość jeszcze kilka miesięcy. Wiązało się to z sytuacją wojskowo-polityczną w tej części Europy, gdzie Niemcy dysponowały poważnymi siłami wojskowymi, ciągle zachowującymi dyscyplinę i zdolność bojową. Należy też zaznaczyć, że system okupacyjny na obszarze podległym dowódcy frontu wschodniego (*Oberbefehlshaber Ost* – w skrócie *Ober-Ost*) był dużo bardziej represyjny i uciążliwy dla mieszkańców niż np. w Generalnym Gubernatorstwie Warszawskim. Władze okupacyjne prowadziły bezwzględną eksploatację gospodarczą okupowanych terytoriów. Mieszkańców poddano ścisłej kontroli. Wprowadzono zakaz działalności politycznej oraz ostrą cenzurę prasy i wszelkich publikacji. Zakazano zgromadzeń publicznych oraz wprowadzono ograniczenia w możliwości przemieszczania się ludności.

SŁOWA KLUCZOWE

I wojna światowa, okupacja niemiecka, *Ober-Ost*, front wschodni, niepodległość Polski

The Policy of the German Authorities in the Areas Occupied and Administered by *Ober-Ost* During World War I (on the Example of Białystok and Grodno)

In November 1918, only part of the Polish lands were able to enjoy independence. Whereas the north-eastern areas of the pre-partition Polish-Lithuanian Commonwealth were still under German occupation and had to wait several more months for independence. This was related to the military and political situation in this part of Europe, where Germany had at its disposal serious military forces, still maintaining

discipline and combat capability. It should also be noted that the occupation system in the area subordinated to the Commander of the Eastern Front (*Oberbefehlshaber Ost* – abbreviated as *Ober-Ost*) was much more repressive and oppressive for the inhabitants than, for example, in the General Governorate of Warsaw. The occupation authorities conducted ruthless economic exploitation of the occupied territories. The inhabitants were subjected to strict control. A ban on political activity and strict censorship of the press and all publications were introduced. Public gatherings were banned and restrictions were placed on the movement of the population.

KEYWORDS

World War I, German occupation, *Ober-Ost*, Eastern Front, Polish independence

JAN SNOPKO – doktor habilitowany, profesor Uniwersytetu w Białymstoku. W swoich badaniach podejmuje problematykę walk o niepodległość Polski w latach 1914–1920, I wojny światowej i okupacji niemieckiej na ziemiach polskich oraz służby Polaków w armii rosyjskiej (1914–1917). Autor ponad stu publikacji naukowych.

JAN SNOPKO – PhD with habilitation, professor at the University of Białystok. In his research, he deals with the fight for Polish independence during 1914–1920, World War I and the German occupation of Polish territory, and the service of Poles in the Russian Army (1914–1917). He has the author of over a hundred academic publications.